

Инсонда ижодий жараён моҳияти ва унинг психологияси

Остонова Гулшод Рассоковна

БДУ Педагогика факультети “Тасвирий санъат ва мухандислик графикаси” кафедраси ўқитувчиси

Г.Р. Остонова

gulshod.ostonova.82@mail.ru

Ижод - бу онгнинг олий даражаси, фаолиятнинг юқори ва анча мураккаб шакли бўлиб, у инсонга ҳосдир. Ижод инсоннинг барча психик жараёнларни, барча билим, малака, барча ҳаётий тажриба, аҳлоқий, жисмоний кучини мобилизацияси натижасида оригинал ва тарихий-ижтимоий, бетакрор сифат янгиликлари бўлиб туғилувчи мўъжизадир. Санъатда, шу жумладан тасвирий санъатда ҳам ижоднинг натижаси бадиий асар яратишдан иборат бўлади. Яъни, объектив борлиқни маҳсус шаклдаги хусусиятларини бадиий образлар тарзида акс эттиришдир. Ҳақиқий санъат асари - ўзида бадиий образ шаклида ҳали бунгача бўлмаган янгиликни яратилиши ҳисобланади. Бадиий ижод эса ижодий жараён орқали амалга оширилади. Бунда рассом ғоявий-бадиий мазмунни жам этган ҳолда тугал бадиий асар яратади. Ижод ва ижодий жараёнлар худди фандагидек санъатда ҳам ўзининг мураккаб кўринишлари ва хусусиятлари билан ажралиб туради. Шу билан бирга, ҳар қандай ижодий жараёндагидек умумий, объектив қонуниятларга эгадир. Шундай бўлсада, ижодий иш усули ва йўлларини умумлаштириш ва тавсифлаштириш мумкин. Бадиий ижоднинг моҳиятини очиб бериш, хусусан, ижод фаолиятининг структуравий факторларга бўлиниши масаласида қизиқарли ғоялар илгари сурилган, улар «ижоднинг кучи», «ижоднинг компонентлари» ва бошқалар бўлиб, у Г.Л.Ермаш томонидан ўтказилган «Санъатнинг ижодий табиати» тадқиқотида берилган. Бадиий ижоднинг кучи ва компонентлари Г.Л.Ермашнинг фикрича гносеологик маънода бир эмас. Ижоднинг кучи бу шахснинг субъектив, руҳий ва амалий қобилияти, бадиий ижод жараёнининг «механизми» ҳисобланади, ижод компоненти эса бу рассом руҳий оламининг мазмунли элементлари, яъни, ижоднинг «қурилиш материали» ҳисобланади. Ижоднинг кучи Г.Л.Ермашнинг баёнича «Руҳий ва амалий қобилиятлар» (мехнат, ҳоҳиш, илҳом, ҳиссиёт, хотира, тафаккур, сезирлик, ҳаёл, бадиий талант) инсоннинг руҳий ҳаётини психик жараёнлари шаклида; (ҳоҳиш, сезги, эрк); билиш жараёнлари (шахс психологияси, фаолият, эътибор) ва инсоннинг индивидуал-психик хусусиятлари (темперамент, характер, қобилият) психик ҳаётини намоён этади. Шунингдек билиш жараёнлари – (идрок, хотира, тасаввур, ҳаёл, сезги, тафаккур ва нутқ) кабилар ёрдамида ҳам амалга ошиб боради. Қобилиятлар - деб шахснинг фаолиятини конкрет турининг юқори даражада бажаришнинг шарти бўлган психик ва сифат хусусиятлари тушунилади. Қобилиятлар шахснинг индивидуал-психик хусусиятларига киритилади. Қобилиятлар умумий у ёки бу даражада фаолиятнинг барча турларида намоён бўлувчи инсоннинг маҳсус фаолиятининг алоҳида турларида намоён бўлувчи (бадиий, мусиқавий, математик, техникавий, муомилавий) турларига ажратилади. Қобилиятлар билим, кўникма, малакалар билан бир бўлмаслиги мумкин, у фаолиятнинг тезда, чуқур ва мустаҳкам эгаллашнинг усул ва методларини ўзлаштириб олишда намоён бўлади. Талант - қобилиятнинг олий ривожланганлик даражаси ҳисобланади. Бадиий ижоднинг таркибий қисмлари ҳақида фикр юритамиз. Мехнат – инсоннинг асосий фаолият турларидан бири ҳисобланади. Бу фаолият туфайли инсон моддий ва маънавий бойликлар яратади. Ижод эса, меҳнатнинг тури, унинг маҳсус ва олий шакли ҳисобланади. Ижод шундай меҳнатки, у маънавий бойликлар яратишга қаратилади. Ижодий меҳнат ҳажми бўйича катта, характеристи жиҳатидан рангбарангдир. Меҳнат натижасида санъат асари яратилади. Рассом меҳнати турли-тумандир. Улар адабиётлар ўқиш, муассасаларга бориш, жамоаларга бориш, табиатни кузатиш, қоралама ва хомаки расм, этюдлар бажариш, кўрилганлар ҳақида фикрлаш, композиция эскизлари устида ишлаш ва хоказолар. Рассом ижодий меҳнатини шартли равишда икки турга ажратиш

мумкин. Биринчиси, турли ҳил кузатишлар ва ҳаётни ўрганиш, билим, дид ва дунёқарашнинг ўсиши, маҳорат, кўникма, малакаларни эгаллаш билан боғлиқ бўлса, иккинчиси – бу асар яратиш билан боғлиқ бўлган, қисқа ёки узоқ муддатли бўлиб, бу гоянинг характеристи, рассомнинг индивидуал хусусиятларидан келиб чиқади. Рассомнинг кенг кўламдаги меҳнати, ижодий жараёнининг мураккаблиги - булар барчаси санъатда профессионаллик мажбуриятини юклайди, тасвирий санъатда янада алоҳида маҳсус ҳолатлари талаб этилади. Меҳнат ижоднинг ичидаги бошқа фаолиятлар қатори (анча яширин, «ички» сезги, хотира, тафаккур ва бошқ.) фаолият бўлсада, унда ижоднинг натижалари яққол кўринади. Ҳиссиёт – ижод кучлари орасида алоҳида ўринни эгаллади, бу репродуктив кучи деб айтилади, қайсики унинг ёрдами билан инсон ташқи олам билан алоқада бўлади ва ўзининг ақл-идроқи билан акс эттиради. Ҳиссиёт идрок, сезги, хотира асосида, шунингдек тафаккур ва бошқалар билан инсонга ҳаётдан олган таассуротлар запасига эга бўлишни тақозо этадива бу соҳада турли фаолиятларни амалга оширади, жумладан, меҳнатнинг энг олий даражаси ҳисобланган ижод билан ҳам. Шундай қилиб, меҳнатнинг олий шакли ижоддир. Ҳар бир инсон дунёни идрок қиласи, тасаввур қиласи, яққолроқ ҳис этиб боради. Кузатишлар асосида кўпдан-кўп таассуротлар олиб, эшитиб, ўқиб хотирада анча ёрқин сақлаб қолишга ҳаракат қиласи. Булар асар яратишида жуда ҳам зарур, қайсики, хотирада фақат ўз мазмунида борлиқка эстетик, ҳиссий муносабат акс этиб турувчи воқеалар акс этади. Эмоционал тўлқинланиш – ижоднинг кучлардан бири сифатида рассом учун жуда зарур ҳисоблади. У шунинг учун зарурки, улар орқали ҳаётдан анча ёрқин таасурот олишнигина эмас, балки рассом ўзида бу тўлқинланишини ўтказади. Шундай қилиб ҳиссиёт репродуктив ижод кучи сифатида оламни акс эттирувчи, айни бир вақтда ҳаётда янгилик яратишига ёрдам берувчи сифатида санъатга индивидуал муносабат пайдо қиласи ва борлиқнинг образини шоироналаштиради. Хотира – худди ҳиссиёт каби бадиий ижоднинг репродуктив кучи ҳисобланиб, у ўз навбатида ўзида энг зарурий психик жараённи – одамнинг ўтган тажрибасини намоён этади. Жумладан, ёдга олиш, ёдда сақлаш ва сўнгра шундай нарса яратиладики, уни ўтмиш тажриба мазмуни билан боғламасдан хотиранинг аралашувисиз борлиқни, жумладан, бадиийликни ҳам идроқ этиб бўлмайди. Хотира бадиийликни акс эттиришда хизмат қиласи. Инсон ҳаётида ва ҳар қандай фаолиятида хотирани четлаб ўтолмай қолади, хусусан у ўша таассуротлар билангина яшаб юради. У ўтган, кўрганларини, англаганларини ва таасурот материалларини таҳлилига кўра, тафаккурнинг натижаларидан фойдаланиши зарур бўлади. Ўтмиш тажриба фақат хотира эвазигагина сақланиб қолиши мумкин. Рассомнинг хотираси етарли таассуротлар заҳирасига эга бўлгандагина у натурасиз ишлай олади. Тасвирий ижод хотиравий образларсиз бемақсад ва бефойдадир. Натурадан ишлашда олинган тасаввурлари йигиндиси ва кўриш таасуротлари (тўлиқ образли) асарни қамраб оловчи қимматли образлар яратишига имкон беради. Рассом чизишни, ёзиши, ясашни ва хоказоларни тасаввур ва хотира асосида бажариши, у натурадан қандай ишласа, «ўзидан» ҳам шундай ишлай олиши шарт. Хотира бой бўлмоғи учун рассом уни доимо ривожлантироғи, машқ этиб бормоғи зарурдир. Жуда кўп машқ қилган ва ўзининг кўриш хотирасини ривожлантирган буюк рус рассоми В.А.Серов кичик ёшиданоқ сурат чизишни бошлаганда хотирадан чизишни ёқтиради. Ундан буни устози (кейинроқ) И.Е.Репин ҳам талаб қилган эди. И.К.Айвазовский эса ҳайрон қоларли даражада кўриш хотирасини эгаллаган эди. Рус рассомлари – манзарачилари Ф.А.Васильев, И.И.Левитанларнинг кўриш хотиралари ривожланганлигини изохлашга хожат йўқ. Ирода – ижод кучининг самарасини белгиловчи, ижод учун энг зарурий психик жараёнлардан бири ҳисобланади. Ирода меҳнат фаолиятиниг асосий тuri сифатида амалга ошсада, лекин меҳнатнинг самараси иродавий хусусиятларнинг намоён бўлишига боғлиқ. Иродасизлик маънавиятнинг кучсизланишига олиб келиши, сўнгра жисмоний куч ва инсонда дангасалик ва хатто онгизлилкка олиб келиши мумкин. Бу ҳолда инсоннинг бирор аҳамиятли нарса яратиши хақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Ирода психологик нуқтаи-назаридан ўзида шахснинг онгли равишда ўз ҳаракатларини бошқарадиган психик жараён бўлиб, мақсадга эришиш йўлидаги қийинчиликларни бартараф этиш йўлидаги кўникмасини эгаллашдаги уринишларида намоён бўлади.

Ирода мақсадга етиш учун ақлий ва жисмоний күч-кувватини онгли равишда бошқара олиш ёки аксинга қандайдыр воқеани амалга оширмоқликдир. У фақат инсонга ҳосдир. Ирода оддий ва мұраккаб әсараптар орқали амалга ошади. Мұраккаб иродавий әсараптар аввало, англаш ва масалани қўйиш, масалани қўйиш ва режалаштириш, режалаштириш ва мақсадни амалга оширишни назарда тутади.

Ирода маълум ҳусусиятлари билан әсарапланади: әсарапчанлик, устакиллик, кескирлик, қатъиятлилик, сабр-тоқатлилик ва ўз-ўзини бошқара олиш. Иродавий ҳусусиятларнинг намоён бўлиши, иродавий имкониятларни сўзсиз, қўидаги психик жараёнлар – ҳаёл, сезги, хотира, тасаввур кабилар билан боғлади. Шундай қилиб, ирода катта күч сифатида ижодни активлаштиради, юқори натижаларга эришиши ва яна рассомнинг шахс сифатида шаклланишида юзага чиқади. Тафаккур – ижод кучларидан бири бўлиб, борлик материаллари ҳақида фикрлашда, тахлил қилишда идрок, сезги, ҳиссиёт ва эсда қолдиришда асосий рол ўйнайди. Хотира воситасида, яъни, бадиий асар яратиш мақсадида, тафаккур иштирокида борлиқни чуқур ва ҳар томонлама билишнинг олий жараёни ҳисобланади, предмет ва воқеаларнинг белгилари ва ўзаро бир бирига қонуний боғланганлиги билан, умумий ва ички ҳусусиятларини очишга йўналтирилган ҳолда намоён бўлади. Бадиий асар инсон фаолиятининг бошқа соҳаларидаги каби, тафаккурнинг маҳсули ҳисобланади. Санъат асари фақат тасвирий материални ўз ичига олибгина қолмай, балки ғоявий-эстетик мазмун, дунёқараш, фалсафий тушунишни ҳам қамраб олади. Рассомнинг тафаккури ижодий әсараптери билан ажralиб туради, у ижодий ҳаёл билан бирга әсарапланади ва санъат спецификаси ҳусусиятлари билан боғлик равишда ишлайди. Ҳаёл – ижодда асосий ва ўзига хос натижа кўрсатувчи ижодий кучдир. Бадиий ижодда унинг ихтиёрий, ихтиёrsиз, яратувчи ижодий ҳаёл каби турларининг барчаси иштирок этади. Булар ичида албатта ижодий фаолиятда ижодий ҳаёл катта ўрин тутади. Илҳомланиш – инсоннинг меҳнат жараёнидаги энг кўтаринки руҳий ҳолатидар. Рассомнинг ижодий меҳнатида илҳомланиш, актив ижод кучларидан бири сифатида аҳамиятли рол ўйнайди. Илҳомланиш – гўё ижодий, маънавий, жисмоний жиҳатдан қаттиқ босим бергандай туюлса-да, лекин амалий жиҳатдан рассом учун бу вазият жуда енгил кечган, унда ҳамма нарсага осон эришилган, ижодий топшириклар жуда тез ечилган бўлади. Бу енгиллик шу нарса билан боғлик бўладики, бунда рассом катта ҳаётий таассуротлар захирасига эга эди ва катта қизиқиши ва қувонч билан ишлаган эди. Бунда унинг ижодий ҳаёли ва образли тафаккури фаол ишлаган эди. Буларнинг барчаси соннинг сифат даражасига ўтишига – натижада, қаттиқ илҳом билан ишланган меҳнат бадиий асарни дунёга келтирган эди. Интуиция – сезигрлик, бу инсон ҳаётида алоҳида феноменал ва мұраккаб фаолият бўлиб, инсон руҳий фаолиятида – яъни ижодий меҳнатда, ҳусусан бадиий ижодда катта рол ўйнайди. Шу билан бирга сўзсиз интуиция хотира, тафаккур ва образли тасаввур билан жисп алоқада бўлади. Интуиция объектив борлиқни акс эттирувчи сифатида бўлсада, уни ривожлантириш йўллари ҳам бордир. Улардан асосийси - организмнинг биологик сифатларини тарбиялашдир (рассомнинг кўзи, қўшиқчининг овози, мусиқачининг қулоги ва бармоқлари, ракқосанинг қомати) кузатувчиликни ўстириш, хотиранинг хажми ва ишчанлигини кўтариш, тафаккурни ривожлантириш (жумладан, образлилики), ҳаёл, ҳиссиётни тушуниш, бирмаромлилик, узлуксиз меҳнат ва янги ечимларни ҳар томонлама излаш кабиладир. Бадиий талант - шахсни индивидуал-психологик ҳусусиятларидан бири бўлиб, у асосан бадиий ижодда энг катта күч сифатида фаол иштирок этади. Талант туғма эмас у туғилганда тайёр ҳолда берилмайди, авлоддан-авлодга ўтадиган мерос ҳам эмас. «Инсон шундай асос билан туғиладики (ривожлантириш мумкин бўлган қобилятларнинг табиий белгилари), қайсики инсоннинг ўзида туғма анатомик ва психофизиологик ўзига хосликлар билан мавжуд бўлади». *Қобилятлар маълум шарт-шароитлардагина шаклланади ўсади: улар - атроф мухит, актив фаолият, одам саломатлиги кабиладир. Бадиий талант албатта санъатга меҳр-муҳаббатни талаб этади, яъни баъзи шароитларда болаликдаёт санъатга қизиқиши шаклида кўринади ва ижод қилиш иштиёқи

тинчлик бермайди. Бунга мисол тариқасида И.Е.Репин, В.И.Суриков, В.А.Серов ва бошқаларнинг анча барвақт юзага чиққан талантларини эслашимиз мумкин. Инсоннинг бадий иқтидорининг энг юксак жаражали сифати бу гениалликдир. Бадий ижодда гениаллик тушунчаси талантнинг изохсиз юқори даражада намоён бўлувчи сифати бўлиб, қайсики у рассомни ўз замонаси, маълум тарихий давр санъатидан юқори турувчи ва дунёвий аҳамиятга эга бўлган санъат асарлари яратишига олиб келади. Ижод компонентларига - билим, дунёқараш, бадий услуг, эстетик ва бадий дид, маҳорат киритилади. Билим ижоднинг асосий бош компоненти, объектив реалликни билишнинг асосий материали ҳисобланиб, уни эгаллаш орқали сезги, эстетик ҳис қилиш, идрок, тафаккур, хотира, ҳаёл, Дунё-қараш, кўникма, малака, ижодий иш услуги, маҳорат ривожланиб боради. Рассом учун билим - бу ҳаёттий материал, ҳаётни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш бўлиб, усиз санъат асари яратиб бўлмайди. Ҳаётни билиш рассомда унинг ҳиссиётлари орқали ўтади. Аввало мантиқий ва ҳиссий билишнинг органик мос келиш билан ўрганмасдан туриб образли тафаккурни ривожлантириб бўлмайди, усиз эса, ўз навбатида бадий образларни ҳам яратиб бўлмайди. Рассом ҳар томонлама ҳаётни яхши билган, билимли, зиёли инсон бўлмоғи лозим. Ундан ташқари, у билимини ўзининг ҳиссиётлари орқали ўtkазиши ва умумлашган шаклда бадий образ шаклида акс эттиромоғи лозим. Дунё-қараш - объектив борлиқни бадий характерда фаолиятнинг ғоявий йўналишини кўрсатади. Эстетик ва бадий дид инсонга туғилганда берилмайди, худди қобилиятга ўхшаш, у инсоннинг ўсиши билан ривожланиб боради, инсоннинг сезги органларини, психикасини ҳаётни билишдаги тажрибаси билан ривожланиб боради. Эстетик дид тушунчаси санъатга бўлган муносабатдаги бадий дидга нисбатан кенгроқдир. Маҳорат - ижоднинг етиб бўлмас ва ўзгача бир компонентларидан биридир. Баъзан маҳоратни қобилият, ижод ва талант билан тенглаштирилади. Бу тўғри эмас. Шубҳасиз, ваҳолангки тасвирий санъатнинг зарурий шароитида намоён бўлувчи шахснинг бадий қобилиятлари, индивидуал руҳий хусусияти ва сифатларидир. Талант - қобилиятнинг тасвирий фаолиятга муносабатларда алоҳида кўзга ташланади, қайсики, таълим ва тарбия жараёнида олинган юқори ривожланган ва бадий ижоднинг энг юқори даражасини таъминлайдиган ҳолатидир. Маҳорат эса тасвирий фаолиятда тасвирий техника, билим, кўникма, малакани мукаммал эгалламоқдир. Юқори даражадаги билим, кўникма ва малакаларсиз талантнинг ривожи бўлиши мумкин эмас.

Адабиётлар:

1. Кузин В.С. Психология. М., 1982. 246-бет
2. Мақсудова М. Мулоқот психологияси. Тошкент, 2006.
3. Каримова В. Психологияси. Тошкент, 2000.
4. Бойметов Б. Қаламтасвир ўқитишнинг илмий асослари. Методик тавсиялар. Тошкент: 1995.
5. Тасвирий санъат фанини ўқитиш методикаси. Тошкент – 2006 йил Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика Университети.